

KLAUDY KINGA: BRASSAI SÁMUEL (1800–1897) NÉZETEI A FORDÍTÁSRÓL¹

Digitalizálták a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai,
Gazda István vezetésével.

(...) Brassai Sámuel fordítással kapcsolatos nézetei azért érdekesek a nyelvészeti fordításelmélet művelői számára, mert ő az, aki fordítással kapcsolatos fejtegetéseiben leginkább felvet nyelvészeti szempontokat is. Fordításról szóló cikksorozata „Mégis valami a fordításról” címmel 1861-ben jelent meg a Szépirodalmi Figyelő 19–20., 27–28., 30–33., 48–50. számában. A cikksorozat négy nagy fejezetből áll. Mindegyikben olyan kérdéseket vet fel Brassai, amelyek ma is aktuális kérdései a fordítástudománynak, ha máshogy fogalmazzuk is meg őket. Az első rész témája: miért van szüksége jobban a magyarnak fordításokra, mint a németnek, angolnak, franciának, olasznak (mai megfogalmazásban: mi a fordítás funkciója)? A második rész témája: „mik a kellékei annak a fordításnak, amelytől azt a sok emlegetett jót bizton várhassuk” (mai megfogalmazásban: melyek az ekvivalencia feltételei)? A harmadik rész témája: milyen „bűnöket” követnek el a fordítók a magyar nyelv ellen (mai megfogalmazásban: milyen legyen a célnyelvi szöveg megformálása)? A negyedik rész témája: mivel „vesződjön” inkább a fordító: a szavakkal vagy a mondattal, és hogy a szó „két rendbeli energiájából” az „alanyi” és a „tárgyi” energiából, mit lehet feláldozni (mai megfogalmazásban: mi a fordítás egysége, mi a fordítás invariánsa, mit kell megőriznie a fordítónak a szó denotatív és konnotatív jelentéséből)?

Mi a fordítás funkciója a XIX. századi Magyarországon? Brassai a tőle megszokott szenvedéllyel ostromozza a magyar irodalom állapotát: „Szegények vagyunk bizony mi! Büszke vagy szégyenlős szegények, rejtekben sanyargók vagy nyilván koldulók, az mindegy, de mindenesetre szegények. Mintául szolgálható eposzunk, a melyhez a kritika is tanulni járjon – bocsátsatok meg Zrínyink és Vörösmartynk árnyékai – nincsen. A tragoedia műzsája – itt már bocsánatot sem kérek – még egy költőnk bölcsőjére se mosolygott... Regény? Erről jobb hallgatni.” Ebből vonja le Brassai az alábbi következtetést: „...midőn a németnek, angolnak, francziának, olasznak a fordítások csak fényűzési cikket képeznek, nekünk irodalmi élelmiszer gyanánt van szükségünk reájok. Mi végre? ... Fordításoknak nálunk az ízlés fejlesztésére és nemesítésére kell szolgálni.”²

Az első rész végén Brassai elővetíti a következő rész témáját: „De most következik ám a nehezebben fejthető kérdés: mik a kellékei annak a fordításnak, a melytől azt a sokat emlegetett jót bizton várhassuk?”³ A második részben furcsa feleletet kapunk erre, olyat, ami könnyen félreérthető Brassai egész gondolatmenetének végigkísérése nélkül. A válasz ugyanis így szól: „legyen a fordítás nemzeties”.⁴ Mit jelent Brassainál a „nemzeties” szó?

¹ Forrás: Klaudy Kinga: Magyar fordítástudomány a XIX. században. Brassai Sámuel nézetei a fordításról. In: Tanulmányok a magyar nyelv-tudomány történetének témaköréből. Bp. 1991. Akadémiai Kiadó.

² Brassai Sámuel: Mégis valami a fordításról. Szépirodalmi Figyelő, 1861. 290–291. old.

³ Brassai id. cikke 307. old.

⁴ Brassai id. cikke 318. old.

Netán a XVIII. századra jellemző „pragmatikai adaptációt”? A szereplők nevének, foglalkozásának, a cselekmény színhelyének „megmagyarítását”? Kísérjük végig gondolatmenetét!

Kiindulási pontja ugyanaz, mint Batsányié volt 1789-ben „A’ Fordítottónak a’ nyelvet a’ mellyből, és a’ mellyre fordítani akar, tudni; és a dolgokat, mellyek a’ fordított könyvben foglaltattnak, érteni kell. Ez olly nyilvánvaló igazság, hogy talán regulának sem kellene nevezni.”⁵

Brassai így fogalmaz: „Mert az effélék, mint: a fordító tudja jól sőt igen jól mind azt a nyelvet a melyikből, mind azt a melyikre fordít; hogy a tárggyal szorosán és terjedelmesen ismeretes legyen ... vita alá nem jövő, nem jöhető igazságok, mondhatni trivialitások ... Ám de annál vitatottabb pont a fordítási hűség ... Megvannak e tárgyban minden politikai pártnak az ő képviselői: fontolva haladók, konok maradók, conservativek, ultraroyalisták, servisilek, liberálisok, progressisták, demokraták, republicanusok.”⁶ Milyen kár, hogy Brassai nem fejti ki részletesebben ezt a politikai analógiát. Megtudhatnánk belőle, milyen nézetek csaptak össze a fordítói hűség körül, akörül a ma is aktuális kérdés körül, hogy kihez legyen hű a fordító, kit részesítsen előnyben: az eredeti szöveg szerzőjét vagy a fordítás feltételezett olvasóját.

Brassai a hűséget a fordítás elengedhetetlen feltételének tartja: „Lényegesnek... mondom, mert hiszen elhagytaival semmivé tennők magát a fordítás fogalmát: lehetne utándolgozás, plágium minden csak fordítás nem.”⁷ Arra az engedményre sem hajlandó, hogy a hűség mértéke szerint többféle fordítást különítsen el. Pedig az, hogy a szöveg műfaja és a feltételezett olvasók köre szerint különböző fordítástípusokat lehet (kell) elkülöníteni, nagyon népszerű gondolat volt a XIX. Században. Rájnis József a XVIII. Század végén háromféle fordítást különített el: „rabi fordítást”, „közfordítást” és „jeles fordítást”.⁸ Schedel (Toldy) Ferenc 1843-ban elhangzott előadásában szintén háromféle fordításról beszél: az „anyagmű”, „alakmű” és „szoros” fordításról.⁹ A Kisfaludy Társaság Évlapjaiban hozzá is lehetett szólni az előadáshoz. Az első hozzászóló, Fabriczy Sámuel szintén a háromféle fordítás mellett érvel: „Én részemről a’ szerint, a’ mint valamelly munka inkább a’ tudományos és didacticus, vagy inkább a’ szépművészeti osztályhoz közelít; az első esetben az anyagmű, a’ másodikban az alakmű fordításnak adnám az elsőséget; a’ harmadik nemű, vagy is szoros műfordításnak pedig... csakugyan egy, de meg nem vetendő hasznát látom, t. i. hogy a’ nyelvet új fordulatokkal gazdagítja, mi, ha óvakodva és erőltetés nélkül történik, minden esetre nyereség.”¹⁰

Brassai nemcsak hogy nem ért egyet azzal, hogy ahányféle fordítás, annyiféle hűség, hanem ki is figurázza ezt a megközelítést: „Mellőzve minden más epithetumokat, mint művészei, szolgálai, szabad, remek vagy legényi, még napszámosi is, azt hiszem, vitatlan, lényeges vonás gyanánt állíthatjuk fel az eredetihez való hűséget...”¹¹

Melyek azok a pontok, „mikre nézve teljes hűséggel tartozik a fordító”? – teszi fel a kérdést. „Én csak kettőt bírok lelni: a gondolatot és a stílt.” Ha ezt a fordító átadja, „evvel a fordítói hűségnek tökélyesen eleget tett”.¹²

És most jutunk vissza újra a „nemzetiesség” gondolatához: „A magyar fordító miután eredeti gondolatával és, amint mondók, ettől elválaszthatatlan stílusával tisztában van, már a

⁵ Batsányi János: Milton és a’ fordítás mestersége ügyében. Magyar Museum. 1789.

⁶ Brassai id. cikke 418. old.

⁷ Brassai id. cikke 419. old.

⁸ Rájnis József: Toldalék... a fordítás mesterségének reguláiról. Pozsony, 1789.

⁹ Schedel Ferenc: A műfordítás elveiről. Kisfaludy Társaság Évlapjai, 1844. 55–60. old.

¹⁰ Kisfaludy Társaság Évlapjai, 1844. 67–68.

¹¹ Brassai id. cikke 418. old.

¹² Brassai id. cikke 419. old.

másik oldalra szól a hűség erénye is, mindenek feletti első sőt egyetlen kötelessége a fordítónak, magyarul, nemzetiesen magyarul írni.”¹³

Láthatjuk tehát, hogy Brassai a „nemzetiességen” nem a XVIII. században divatos „pragmatikai adaptációt” érti, hanem csakis és kizárólag a nyelvi megformálás magyarosságát. Ebben a pázmányi elvet követi: „Igyekeztem azon, hogy a deák bötűnek értelmét híven magyaráznám; a szóllásnak módgyát pedig úgy ejteném, hogy nem láttatnék deákból csigázott homályossággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folyna, mint-ha először magyar embertől, magyarul íratott volna.”¹⁴ Brassai így fogalmazza meg ezt a gondolatot: „... a fordítás olyan legyen, mintha a szerző az ő egész egyéniségével, képzelődéseivel és eszével tiszta magyar és magyarul beszélő családban nevelkedne, magyarul írta volna az illető munkát, úgy magyarul, hogy azon semmi idegen íz sem érezzék.”¹⁵

A cikksorozat harmadik részét Brassai annak szenteli, hogy sorra vegye, milyen bűnöket követnek el a fordítók a magyaros, „nemzeties” fogalmazás ellen: „Feladatom kimutatni, hogy a most divatozó magyar irodalmi nyelv nagymértékben el van nemzetietlenítve, és hogy azt a kárt benne a fordítások tették.”¹⁶ Először néhány német mintára képzett igekötős igét kifogásol (*összefügg, ellát, kinéz*), majd rátér az „*evvel és avval bír*” szerkezet bírálatára. „A magyarnak nincs olyan igéje, a mely a latin „habeo”-jának és a rokon s a leány-nyelvek hasonló értékű szavainak anyagilag és formailag megfeleljen... No de minden esetre, a „nekem van”, a mely a „habeo”-nak annyira megfelel, a mennyire csak egy nyelvbéli szó más nyelvbelinek megfelelehet... nyelvünk ép és biztosan működő szerve, és nincs semmi okunk eltávolítására. Vagy dehogy nincs! A fordító urak úriás kényelme nagyon csökkenne vele, ha egy fordítandó német mondatot előbb egészen el kellene olvasniok, mielőtt a magyar szóba öltöztetésihez hozzáfognának... Úgy de ilyen pazar áldozatot a haza szolgálatára szentelt becses életből hozni nem lehet; leírjuk hát szépen a német nominativust, és midőn a „haben”-re érkezünk „bírní”-nek fordítjuk, és kész a magyaritás (!)”¹⁷

Brassai érdeme, hogy nem éri be a német mintára keletkezett szavak, szó szerkezetek kiszemelgetésével. Néhány gondolata a mondatok szöveggé szerveződését is érinti. A német passzívum szolgál fordítását kifogásolva szövegszintű szempontokat vet fel a megfogalmazás és a megértés szempontjából egyaránt. „Vagy tán azt mondják önök, hogy az activa forma helyreállításával, a periódus egyik mondatától a másikra menve, változnék a nominativusi alany, és ez hiba lenne? Ha azt mondják, a védelem még rosszabbá, még tarthatatlanabbá teszi ügyöket, mert hiszen a nominativusi alany e fontos szerepléseiben áll főképp az idegenszerűség, a nemzetietlenség. Az a nominativusi hatalmaskodás a nyugat-európai mai nyelvek saját vonása, a melyet a névragozás nagy silány volta... – vagy tökélyes hiánya – tesz náluk szükségessé...”¹⁸

Szembeállítja egymással az alábbi két mondatot: „A fölkelők Herczegovina és Montenegró határain a török csapatok által részint szétszórattak, részint egészen megverettek.” „A fölkelőket Herczegovina és Montenegró határain a török csapatok részint szétszórták, részint megverték.” A második, azaz a cselekvő igével fogalmazott változat mellett nemcsak azzal érvel, hogy az magyarosabb, nemzetiesebb, hanem az olvasó megértési szempontjait is figyelembe veszi: „... mihelyt látja az olvasó a „felkelőket” mindjárt veszi észre, hogy *velők* vagy *rajtuk* kellett, hogy történjék valami, nem pedig *ők* míveltek valamit; holott az idézett

¹³ Brassai id. cikke 433. old.

¹⁴ Pázmány–Kempis: Kempis Tamásnak Krisztus követéséről... Nagyszombat, 1738.

¹⁵ Brassai id. cikke 433. old.

¹⁶ Brassai id. cikke 465. old.

¹⁷ Brassai id. cikke 468. old.

¹⁸ Brassai id. cikke 481. old.

formában egy ideig bizonytalanságban marad, és csak mikor az „*álta*”-ig érkezik, veszi észre, hogy biz’ azok nem míveltek semmit, hanem *őket* futamították meg.”¹⁹

Szintén túllép a mondatszinten, mikor azt veti a fordítók szemére, hogy indok nélkül válogatják a különböző múlt időket. Éppen Arany János Köpönyeg-fordítása kerül a kezébe, mely ugyancsak a Szépirodalmi Figyelő 1861-es számában jelent meg folytatásokban. „Ott lábatlankodnak tarkán egymás mellett: elkölté – ült – heverésze – bealkonyodott – felöltözék – vette – ment – kelle – közeledett – jutott – találkozik – ritkultak – mutatkoznak – bámulta. Elolvasván pediglen próbálják meg, vajon a legmélyebbre ható ártézi kútfúróval és legfeszítettebb szorgalommal bírnak-e oly elvet feltalálhatni, a melyből kimagyarázhatnánk: miért van az idézett helyen az igék némelyike – a bevett nevezet szerint – félbe múltba, másikba egészbe múltba téve?”²⁰

Brassainak az igeidőkkel kapcsolatos eszmefuttatásai azért is érdekesek, mert az igeidőkkel kapcsolatban érdekes fejtegetésekbe bocsátkozik a nyelv rendszerszerűségéről: „A különféle nyelvek illető jellemében van egy bizonyos erős vonás, az úgynevezett igeidők. „Úgynevezett” mondám, mert bizony a tulajdonképeni idő, t. i. a mit az alatt értenek és tanítanak a nyelvtanokban, a múlt jelen és jövő csak egy és még nem is leglényegesebb árnyalat azok közül, a melyeket az igeidőknek nevezett formák jelentenek. Igenis, erős, kiülő, szembetűnő vonás – csak azok nem, vagy halványon látják, a kik a nyelveket csupán az etymológia kicsinyítő üvegén át szemlélik, és nincs fogalmuk róla: mily szép szervezett egész; a kik nem tudják vagy akarják tudni, hogy nemcsak Linnéi rendszere, hanem physológiája, sőt psychológiája is van... Persze, hogy nyelvtanokból és szótárakból nem lehet ezeket kitanulni; a nyelvnek organikus használata, olvasása, írása, beszélése sejteti velünk a különböző sajátságokat.”²¹

Cikksorozatának negyedik részében Brassai a mai fordítástudomány egyik központi témáját érinti. Arról beszél, hogy a szónak mely jelentéseit kell megőriznie a fordítónak és mely jelentéseit áldozhatja fel. A szónak kétféle „energiát” tulajdonít, „tárgyas” és „alanyi” energiát. „A szónak, hogy úgy mondjam philológiai történelme által fejtett és egy alak alá gyúlt jelentési csoportját nevezhetni a szó tárgyas energiájának. Midőn már valaki fordítása közben egy ilyen szóra akad, ha azt a nyelvet amelyből fordít, igen jól érti, ama szó minden jelentéseit együtt el tudja gondolni, s innen csak egy lépés arra a hiedelemre, hogy hát el is *kell* gondolnia, sőt fordítmánya olvasójával is el *kell* gondoltatnia. Dehogy kell, dehogy kell!”²² Az angol *board* (deszka, asztal, tábla, szék, hivatal, fedélzet) szót hozza fel példának. „Lássá más, de én nem teszem fel az angoloról azt a bolondságot, hogy mikor a *board* szót leírja, azt kívánja vagy várja az olvasójától, hogy a *board* jelentéseinek egész panorámája vonuljon el imennek elméje előtt... A mi hát az eredeti írónak sem célja sem kötelessége, mikép lehetne az a fordítónak?”²³

Mai megfogalmazásban: a fordítónak a szó denotatív jelentései közül csak az adott szövegben aktualizált denotatív jelentéseket kell visszaadnia. Igen ám, tehetné fel valaki a kérdést, de mi a fordító feladata a konnotatív jelentésekkel? Brassai a szó konnotatív jelentéseit a szó „alanyi” energiájának nevezi, és így jellemzi: „Minden szóban rejlik bizonyos inger, mely elménket készíti a szónak megfelelő képnek vagy fogalomnak, olykor képek sorának vagy egész gondolatnak előteremtésére... Úgy de minden ingernek az a – szintoly kétségbe hozhatatlan természete, hogy gyakori ismétlése és megszokása által élessége tompul, élénkségében vesz a hatása. Ez történik a szavakkal is, és akár mint irtózzanak az eszmétől némelyek, „elkopik” elviselődik biz’ a szó nemcsak külalakjában, de értelmében is. A dolog

¹⁹ Brassai id. cikke 482. old.

²⁰ Brassai id. cikke 499. old.

²¹ Brassai id. cikke 498. old.

²² Brassai id. cikke 770. old.

²³ Brassai id. cikke 771. old.

természetéből foly, hogy megszokott anyai nyelvünk legelőbb mutatja e jelenséget. De tanuljunk meg csak egy idegen nyelvbéli szót – nem is kell a nyelv egésze hozzá – már élenkebben keletkezik elménkben az általa izgatott kép, mint egy restaurált festmény, s azt tartjuk felőle, hogy több energiája van, mint a megfelelő anyainak.”²⁴

Jól tudjuk, miről beszél Brassai: az idegen nyelvi szót – éppen idegen nyelvtudásunk hiányosságai miatt – sokszor titokzatosabbnak, izgalmasabbnak, gazdagabbnak érezzük, mint agyonhasznált anyanyelvi eszköztárunkból kiválasztott magyar megfelelőjét. Pedig az „eredetiök szavainak tulajdonított energia – figyelmeztet Brassai – számtalan esetben épp oly nemű...”²⁵ Itt fogalmazza meg véleményét a fordítás során bekövetkező veszteségekről is: „A jellemzett két rendbeli energia alá tartozó eseteket összegyűjtve vajmi csekély lesz azok száma, a melyeknek „feláldozása az idiotismusnak” valóban *áldozat*...”²⁶

Cikksorozatának végén Brassai megfogalmazza nézetét a fordítás egységéről, mely véleménye szerint nem a szó, hanem a mondat. Ugyancsak megfogalmazza nézetét az ekvivalenciáról, melynek feltétele, az olvasóra tett hatás azonossága: „Röviden és mindent összefoglalva hát arra intem mindazokat, kik a fordításnak szintoly hasznos, idves, mint hálátlan munkájára adják magukat, hogy lássák meg a fáktól valahára az erdőt is, azaz: a szókkal való hasztalan vesződség, küzdés, birkózás helyett, minek legtöbbnyire kudarcz a vége, fordítsák figyelmöket a mondatra. Ébressze pharsisuk a fordítmány olvasójában azt a gondolatot, képet, érzelmet, indulatot, melyeket a szerző szándéklott ébreszteni az eredetiéiben, s a fordítás *hű* lesz, ha szinte tán szótár-író egyetlen egy szó sem merne a fordított mondatbeliek közül az eredetibe foglaltakkal szembe állítani.”²⁷

Összefoglalva, Brassai Sámuel fordítással kapcsolatos nézeteiről csak azért nem mondhatjuk, hogy a XIX. századi magyar fordítástudomány élvonalába tartoztak, mert véleményük szerint a XIX. században sem Magyarországon, sem másutt a világon nem beszélhetünk a mai értelemben vett fordítástudományról. Azok a kérdések azonban, melyeket Brassai a XIX. században felvetett, ma is aktuális kérdései a fordítástudománynak, s azok a válaszok, amelyeket a fordítás egységével, a fordítás invariánsával, a fordítói ekvivalencia feltételeivel kapcsolatban adott, ma is helytállóak.

²⁴ Brassai id. cikke 784. old.

²⁵ Brassai id. cikke 785. old.

²⁶ Brassai id. cikke 786. old.

²⁷ Brassai id. cikke 786. old.